

TABIÜN DÖNEMİNDE TEFSİR FAALİYETİ
(MEŞHUR MÜFESSİRLER, KAYNAKLARI VE BU TEFSİRİN DEĞERİ)

Dr. M. Zeki DUMAN*

GİRİŞ :

Zerkeşi (v. 794/1391), kaynakları itibariyle Kur'an'ın tefsirini dört kısma ayırmaktadır. Bunlardan:

«Birincisi, Nebi'den nakledilen tefsirdir: «İman edip te imanlarını zulm ile karıştırmayanlar.» (1) âyetindeki «ZULM»'ün' şirkle; (2); «Onlar (düşmanlar) için gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayınız» (3) âyetindeki «KUVVET» lafzını da «atmak» manasıyla tefsiri ve benzerleri (4) gibi.

İkincisi, sahâbe-i kirâmın görüş ve kanaatleriyle yapılan tefsir: Sahabe, âyetlerin nüzul sebeplerini, nâzil oldukları ortam ve ahvâli en iyi bilen kimseler olarak, Allah'ın bir çok âyetteki muradını anlamada da en önde gelen bir nesildir. Bu sebeptendir ki, İslâm âlimleri sahabenin görüşünü «merfu, hadis» hükmünde kabul etmişler ve tefsirin ittifakla makbul addetmişlerdir. (5).

Üçüncüsü, Tâbiünun görüşüyle tefsirdir: Zira tâbiünun tefsirde ileri gelenleri, Kur'an tefsirinin tamamını sahabeden almışlardır.

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. el-Enam, 6/82.
2. el-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (v.310/922), Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an, Mısır, (Tarihsiz), VII/168.
3. el-Enfal, 8/60.
4. et-Taberî, a.g.e., X/22.
5. ez-Zerkanî, Muhamed Abdulaziz, Menahilu'l-Irfan Fî 'Ulumi'l-Kur'an, Beyrût, (Tarihsiz), I/480.

Dördüncüsü de, lafzın manasından ve şeriata bağlılığın kuvvetliliğinden dolayı kalbe vârid olan mâna ile tefsirdir. Nebî'nin İbn Abbas için: «Allah'ım, Onu dinde fakîh kıl ve Ona Kur'an'ın te'vilini öğret,» (6) meâlindeki du'âsı böyle bir tefsire işârettir.» (7).

Biz bu çalışmamızı Zerkeşi'nin yapmış olduğu taksimde üçüncü sırada bulunan tâbiûnun tefsirine, bu tefsirin değeri ve özelliklerine ayırmış bulunuyoruz. Bizi böyle bir çalışmaya sevk eden sebep ise: biliniyor ki, ne Hz. Peygamber ne de Ashab, baştan sonuna kadar Kur'an'ın tamamını, âyet âyet tefsir etmişlerdir. Ayrıca Rasûlullah ve sahabenin - yaptıkları kadariyle - tefsirleri sahabe döneminde tedvin edilmeyip ağızdan ağıza nakledilmekle yetinilmiştir.

Hız. Osman'ın şeâhdetiyle ortaya çıkan hilâfet konusundaki uzlaşmaz tutum, Cemci, Siffin ve benzeri savaşlarla gittikçe parçalanmış İslâm toplumu; Parpalandıkça fitne ve fesâdı büyüyen kargaşa ortamı ve bu ortamda İslâm Dinine giren, İslâmî ilimlere meyledip tedris ve tedkik halkalarına katılanların hemen hemen tamamının a'cemî ve Mevâlî'den (8) oluşu... ister istemez, bazılarını bu dönemdeki tefsirin niteliği hakkında düşündürmektedir. Ayrıca, «sahabe döneminden sonra Kur'an'ın tefsiri artık yapılamaz» fikri de önemli bir tartışma konusu olarak zamanımıza kadar gelmiş bulunuyor. Hem böyle bir dönemde tefsirle meşgul olan zevatın Kur'an'a ve Onun tefsirine verdiği önemi arzetmenin, hem de bu kargaşa ortamında ilme meyledip-genellikle olayların etkisi altında fazlaca kalmadan-sahabe ile kendilerinden sonra gelen nesiller arasında sağlam bir köprü görevini üstlenen tabiûnun tefsir anlayış ve özelliklerini ve tefsirlerinin değerini imkân ölçüsünde tesbit edip açıklığa kavuşturmaya karar verdik.

Asıl konuya geçmeden önce sahabenin tefsiri hakkında bazı hususların açıklanmasının faydasına inanmaktayım Şöyle ki:

6. et-Taberî, a.g.e., I/29; İbn Kesîr, Ebu'l-Fadl İsmail b. Kesîr, el-Kureşi, edmaşki, (v.774/1372), I/13; es-Suyûti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, (v.911/1505), el-Itkân Fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrût, 1973, II/187.
7. ez-Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, (v.794/1391), el-Bürhan Fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrût, 1976, II/156 vd.; Suyûti, a.g.e., II/178-179.
8. Aslen Arap olmayanlara A'CEMÎ, başka milletlerden olanlarla, genellikle de azad edilmiş kölelere MEVALÎ adı verilir. (Geniş bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, Mevlâ madd.)

Sahabe-i kiram, herhangi bir âyetin tefsirine ihtiyaç duydukları zaman, öncelikle Kur'an'a müracaat ederlerdi. Onda bulamazlarsa, Rasulullah'ın sünnetine baş vururlardı. Onda da bulamadıkları zaman kendi re'iy ve ichtihadlarıyla âyetten kast edilen manayı tesbite çalışırlardı. Çünkü onlar hâlis arap idiler, Arapçayı anlıyor, konuşuyor ve belâğat vecihlerini de çok iyi biliyorlardı. (9).

Sahabe döneminde Kur'an'ın tamamı tefsir edilmediği gibi, buna lüzum da hissedilmemekteydi. O zaman tefsir edilen âyetler daha çok mânası kapalı olup anlaşılması güç olanlarla; kastolunan, lafzın zâhirinden anlaşılman mana olmayıp izâha muhtaç olan âyetlerdir ki, bunların bir kısmını Hz. Peygamber, bir kısmını da tefsirde meşhur olan sahabiler açıklamışlardı. Hz. Peygamberin yaptığı tefsire sahabe tarafından itiraz vaki olmadığı gibi, âyetin nüzul sebebine göre veya Rasulullah'tan işittiği sözlerle çıkardığı anlama göre sahabenin yaptığı tefsire de fazla bir itiraz söz konusu değildi, denilebilir. Şayet yapılan tefsire karşı çıkan biri olursa, konu derhal sahabenin büyüklerine aksettirilir ve mes'ele böylelikle halledilirdi, (10). yahut ta ashab, âyetin manasını kendi aralarında müzâkere ediyor, her biri kendi görüşünü açıkladıktan sonra, en uygun manada ittifak ediyorlardı.

Rasulullah'ın bir kısım âyetler için yaptığı tefsirlerin tamamı sahabe döneminde yazılmamıştı. İbn Mes'ud gibi bir kaç kişinin tefsire âit bâzı tesbitleri, nâdirattan sayılabilecek kadar azdı denilebilir. Yani sahabe döneminde tefsir tedvin edilmemişti. Bunun sebeplerinden birincisi, Hz. Peygamberin: «benden, Kur'an'dan başka bir şey yazmayınız. Kim de yazmışsa, onu derhal imha etsin.» (11) emri; ikincisi, Nebî ile beraber olmanın bereketi ve sahabenin de itikattaki ihlâs ve samîmiyet denilebilir. Üçüncü bir sebep olarak da, sahabe döneminde istinbat ve istidlâl yoluyla âyetlerden hüküm çıkarmanın henüz sözkonusu olmamasını söyleyebiliriz.

İsrailiyyat adı verilip Kur'an ve Hadiste mevcut olmayan,

9. İbn Kesir, Tefsir, I/14; Menna' Halil el-Kattan, Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'an, Riyâd, 1976, s. 336.
10. Koçyiğit, Prof. Dr. Talât ve Cerrahoğlu, Prof. Dr. İsmail, Kur'an-ı Kerim Meâli ve Tefsiri, Ankara, 1984, I/41 v.d.
11. Müslim, K. Zühd, 3004, IV/2298; İbn Kesir, Tefsir, 1/3; Tefsiru Sufyân es-Sevri; Mukaddime, s. 4.

fakat zamanımıza kadar gelen pekçok tefsirde bulunan, akıl ve mantık ölçülerine sığmayan, genellikle de ehl-i kitabdan nakledilen bir takım uydurma sözlere sahabe-i kiram tefsirlerinde yer vermemiştir. Çünkü Rasulullah: «ehl-i kitabdan işittiklerinizi ne tasdik edin ne de yalanlayın, biz Allah'a ve bize indirilenlere iman ettik deyiniz.» (12) hadisiyle ikaz etmiş, ashab da Hz. Peygamberden işittiklerinden fazlasına temâyül etmemiştir.

Sahabenin tefsirinin değerine gelince, islâm âlimlerinin ekserisi: «şâyet re'y sözkonusu olmayıp, nüzul sebebi göz önüne alınarak âyet tefsir edilmişse, bu açıklamaya «merfu' hadis» olarak hükmetmişler. Şâyet re'y ve ictehad sözkonusuysa, o zaman da sahabenin tefsirini «mekuf hadis» kanaatiyle ittifakla kabul etmişlerdir.» (13). Bu konuda ibn Kesirin söylediği şu söz bahsettiğimiz kanaatin tipik bir misali sayılabilir: «herhangi bir âyetin tefsirini Kur'an ve Sünnette bulamadığımız zaman sahabenin görüşüne müracaat ederiz. Çünkü onlar âyetlerle ilgili ahvali ve karine-leri müşâhede yoluyla bilen, ilimleri sahih, amelleri sâlim kimselerdir. Özellikle de Hulefa-i râsîdîn ve sahabenin diğer güzide şahsiyetleri bu konuda itimad edilecek kimselerdir. (14).

Sahabe arasında tefsirde meşhur olanlar da :

- 1 — Hz. Ebu Bekir, (v. 13/634)
- 2 — Hz. Ömer, (v. 23/644)
- 3 — Hz. Osman, (v. 35/655)
- 4 — Hz. Ali, (v. 40/660)
- 5 — Hz. Abdullah b. Abbas, (v. 68/687)
- 6 — Hz. Abdullah b. Mes'ud, (v. 34/654)
- 7 — Hz. Ubey b. Ka'b, (v. 30/650)
- 8 — Hz. Zeyd b. Sâbit, (v. 45/665)
- 9 — Hz. Abdulah b. Zübeyr, (v. 73/692)

10 — Hz. Ebu Musa el-Eşâri (v. 44/664) dirler. İlk üç halife, Rasulullah'nın vefatından sonra ömürleri kısa olduğu için Hz. Ali kadar tefsirde şöhret sahibi olamamışlardır. (15).

Hz. Ali, râsîd halifeler içerisinde Kur'an'ın tefsiriyle en çok ilgilenen ve bu konuda en fazla bilgiye sâhip olanıydı. O bir ko-

12. Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, (v.256/870), es-Sahih, İst. 1315 (baskısından ofset, 1979) K. Tefsir, V/150.
13. Zerkanî, Menahil, I/480; Menna', Mebâhis, s. 337.
14. İbn Kesir, Tefsir, I/3; Menna', Mebâhis, s. 377.
15. Suyuti, el-Itkan, II/187.

nuşmasında şöyle demiştir: «bana Allah'ın kitabından sorunuz. Allah'a yemin olsun ki Kur'an'daki her âyeti, gece mi nazil oldu yoksa gündüz mü?, ovada mı indi, dağda mı?... mutlaka bilirim. Rabbim bana anlayan bir kalp ve çok soran bir dil vermiştir.» (16). İbn Mesud da Hz. Ali için şöyle demiştir: «Kur'an yedi harf üzere indirilmiş olup, her harfin bir zâhiri bir de batını vardır. Hij şüphe yok ki, Ali b. Ebî Tâlib O'nun zâhirini de bilir, batınını da...» (17).

Sahabenin tefsiri ile ilgili bu özet bilgi verdikten sonra hemen şunu da belirtmeliyiz ki biz, Tabiûn derken: Allah Rasûlünün asr-ı saadetlerinde henüz dünyaya gelmemiş veya çok küçük, yahut ta müslüman olarak O'nu görememiş; fakat sonradan müslüman olmuş, sahabeden en az birisiyle görüşmüş ve onlarla sohbet etmiş bulunan kimseleri kast etmekteyiz. Tabakat kitaplarının verdiği bilgiye göre en son vefat eden sahâbî, Ebu't-Tufeyl Amir b. Vasiletî'l-Leysî (v. 100/718) dir. Biz, Tâbiûn Dönemi Müfessirleri derken; bu en son vefat eden sahâbenin vefat târihine kadar geçen zaman içerisinde, sahabeden en az biriyle görüşüp sohbet eden ve ondan ilim almış olan müfessirleri kast ettiğimizi burada belirtmeliyiz.

TÂBÎÛNU TEFSİRE SEVK EDEN AMİLLER VE MEDRESELÉR

Sâhabe, devrini tamamlayıp ilim ortamından çekilmeye yüz tutunca, diğer konularda olduğu gibi Kur'an'ın tefsiriyle meşgul olmak, öğrenip öğretmek de Tâbiilere kismet oldu. Şöyle ki: Hz. Peygamberin devrinden itibaren, özellikle de Mekke'nin fethinden sonra İslâm dini çeşitli bölgelere yayılmaya ve gün geçtikçe müslüman kabile ve milletlerin sayısı artmaya başladı. Bu yayılma hareketi hulefâ-i râşidin döneminde daha da hızlanarak kısa zamanda Arap Yarımadasını geçip daha uzak ülkelere uzandı.

Gerek Hz. Peygamber, gerekse onun halifeleri, fethedilen her beldeye İslâmı öğretmek için muallimler, asâyişi temin etmek için de vâliler görevlendiriyorlardı. Rasulullah zamanında Muazb. Ce-

16. Suyutî, a.g.e., II/187.

17. es-Sevrî, Ebu Abdialah Süfyan b. Said b. Mesruk el-Kûfi (v.162/777). Tefsiru Süfyân es-Sevrî, Beyrut, 1938, s. 275 vd.

bel'in (v. 30/650) Yemen'e (19), Hz. Ömer döneminde de Abdullah b. Mesud'un (34/654) Irak'a muallim olarak gönderilişlerini burada misal olarak zikredebiliriz.

İslâm dininin hükümlerini bildiren beldelerde sahâbenin güzide bilgileri tefsir halkalarını kuruyor ve etraflarına toplanmış olan tâbiûndan öğrencilerine Kur'an'dan anladıkları ve Hz. Peygamberden öğrendikleri tefsiri öğretiyorlardı. Bilhassa müslümanların yaşadıkları bir çok bölgede fitnenin zuhuruyla ihtilâfların artması, görüş ve kanaat farklılıkları neticesinde gurupların ortaya çıkması, her grubun, haklılığını isbat etmek için öncelikle Kur'an'a sarılması, bazan yanlış ve bozuk te'villerle halkın yanıltılmaya çalışılması... gibi nedenlerle - sahâbeden bazıları gibi tâbiûndan bazılarının da Kur'an'ın tefsiri hakkında ihtiyatlı davranmak ve mesûliyetinden korunmak gâyesiyle akli tefsire (Tefsir bir-Rey) karşı çıkmasına rağmen (20) - Kur'an'ın ma'kul ve doğru bir şekilde tefsir edilmesine şiddetle ihtiyaç duyuluyordu. İşte bu ve buna benzer daha başka sebeplerden dolayı sahâbenin ileri gelen âlimlerine müracaatlar sıklaşıyor, onların çevrelerinde Kur'an ve hadîs öğretimi sürdürülüyordu (21).

Tefsir konusunda sahâbenin en yetkili şahıslarının kurdukları ve tâbiûndan meşhur müfessirlerin yetiştikleri medreselere gelince :

1— MEKKE MEDRESESİ, Abdullah b. Abbas (v. 68/687) tarafından kurulmuştur.

2— MEDİNE MEDRESESİ, Ubey b. Ka'b (v. 30/650) tarafından kurulmuş (22).

3— KÜFE MEDRESESİ, Abdullah b. Mesud (v. 34/654) tarafından kurulmuş olan belli başlı medreselerdir. (23).

19. Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, el-Ezdî, (v.275/888), es-Sünen, Kitabu'l-Akdıye, IV/18.

20. Bkz. Taberî, a.g.e., I/34-35.

21. Süfyân es-Sevrî, a.g.e., Mukaddime kısmı, s. 4; ez-Zehabi, ed-Doktor Muhammed Huseyn, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, Beyrut, 1976, I/100; Dr. Abdullah b. M. Şahâne, Tarihu'l-Kur'an ve't-Tefsir, s. 93; Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 239 vd.

22. Übey b. Ka'b'ın ömrünün kısa olması ve kendisinden sonra talebesi Zeyd b. Eslem'in uzun yıllar müderris olarak bu medreseyi devam ettirmesi sebebiyle bazı kaynaklarda, Medine Medresesinin hocası olarak Zeyd b. Eslem zikredilmekte olabilir. Bkz. Dr. Abdullah b. Muhammed Şahâne, a.g.e., s. 93.

23. Suyutî, İtkan, II/187; Zerkanî, Menahil, I/487 vd. Zehabi et-Tefsir, I/100; es-Sabunî, Muhammed Ali, et-Tibyan Fi 'Ulumi'l-Kur'an. s. 73.

Tabiün döneminde yapılan Kur'an tefsiri ve bu tefsirin özelliklerini daha iyi bir şekilde tesbit edebilmemiz için bu medreselerin özelliklerinden ve buralarda yetişen müfessirlerin hayatlarından özlü bilgiler vermek yerinde olacaktır:

MEKKE MEDRESESİ : Mekke-i Mükerreme İslâm güneşinin doğduğu ve şualarının cihana yayıldığı mübârek bir beldedir. İlk vahiy burada geldi. On üç yıl gibi uzun bir tebliğ dönemi burada gerçekleşirken Kur'an'ın büyük bir bölümünün inmesine sebep olan olaylar burada vâki oldu... Bu özelliklerinden dolayı burada doğup büyüyen insanlar, bir kısım âyetleri anlamakta fazla sıkıntı çekmiyorlardı. İşte böyle bir belgede kurulan medresenin başında Hz. Peygamber'in: «Allâh'ım, Onu dinde fakih kıl ve O'na Kur'an'ın te'vilini öğret», «Allah'ım, O'na hikmeti ver, O'na hikmeti öğret» (24) şeklinde du'â ettiği; «sen Kur'an'ın ne güzel tercümanısın!» sözleriyle taltif ettiği ve «tercümanu'l-Kur'an» namıyla ün kazanan; yaşının küçüklüğüne rağmen büyük sahabilerin meclislerine özellikle iştirak ettirilen, yaptığı tefsirlerle Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi sahabe'nin büyüklerinin takdirlerini kazanan (25); Rasulullah'ın du'âsı bereketiyle kendisine ilim (ilm-i mevhibe) verildiğine inanılan (26) Abdullah b. Abbas bulunuyordu. Bu özelliklerinden dolayı da O'nun yetiştirdiği öğrencilerine Kur'anı en iyi bilen kimseler nazarıyla bakılıyordu.

İbn Teymiyyenin (v. 728/1328): «tabiün içerisinde, tefsir sahasında en bilgili olanlar, Mekke Medresesinin yetiştirdiği müfessirlerdir. Çünkü onlar İbn Abbas'ın talebeleridir.» (27) sözü İbn Abbas ve talebelerinin Kur'anın tefsiri alanındaki değerini ortaya koymaktadır.

Mekke Medresesinde yetişen ve İbn Abbas'ın en bilgil talebeleri olarak bilinen müfessirler şunlardır :

- 1— Said b. Cübery (v. 95/714),
- 2— Mücâhid b. Cebr (v. 103/721),

24. Buhârî, es-Sahih, K. Vudu' ,I/45; İbn Kesir, Tefsir, I/13; Suyûtî, a.g.e., II/187.
25. Aynı eserler ve aynı yer.
26. Bkz, ez-Zehabî, a.g.e., I/65 v.d.; Buhârî, es-Sahih, IV/217, es-Sabunî, et-Tibyân, s. 70.
27. İbn Teymiyye, Mukaddimetü Fî Usulî't-Tefsir, Trc. Harun Ünal, İst. 1985, s. 69; Suyûtî, a.g.e., II/189; Zerkanî, Menâhil, I/487; Zehabî, et-Tefsir, I/112+113; Sabunî, et-Tibyân, s. 73.

3— İkrime (v.104//722) (İbn Abbas'ın kölesi)

4— Tâvus b. Keysan (106/724)

5— Atâ ibn Ebi Rabah (v. 114/732). (28)

1— SAİD b. CÜBEYR : Ebu Abdullah, Said b. Cübeyr b. Hizam el-Esedî. Esed oğullarının mevlasıdır. Aslen Habes'li olup siyah renkli bir köledir. Hicretin 45. yılında doğduğu söylenmektedir. İbn Abbas, İbn Mesud, Abdullah b. Ömer gibi sahabenin ile ri gelenleriyle görüşmüş, onlardan nakilde bulunmuştur. Hadis, tefsir ve fıkah ilimlerinde tabiûnun en önde gelenlerindedir. Kıraati, arz yoluyla bizzat İbn Abbas'dan aldığı gibi tefsirin çoğunu yine İbn Abbas'dan almıştır. Kur'an'ın ve lafızlarının sırr ve manalarına, kıraat vecihlerine son derece vâkıf olmasına rağmen kendi re'yi ile tefsir yapmaktan sakınırdı. Said b. Cübeyr, kendisine, nakle dayalı bir konuda sorulunca onu biliyorsa cevap verirdi. Şayet bilmiyorsa, «bu konuda herhangi bir bilgim yoktur» demekten çekinmezdi. Taberî'nin naklettiği şu husus bu konuda onun, bu nevî davranışının bir misalidir diyebiliriz: Ebû Muâviye el-Becelî diyor ki, «Said b. Cübeyr'e Lût ve Nuh (AS) ın karılarının hâinliği ne idi? diye sordum da bana şöyle cevap verdi: Lut'un karısı, kocasına gelen misâfirleri derhal gidip (kavminin kötü ahlâklı erkeklerine) haber veriyordu. Nuh'un karısının hâinliği hakkında bir bilgim yoktur.» (29).

İsmail b. Abdulmelik O'nun hakkında şöyle demiştir: «Said b. Cübeyr Ramazan ayında bize imamlık yapar, bir gece İbn Mesud'un kıraatine göre okumuşsa, diğer gece de Zeyd b. Sâbit'in kıraatine göre okurdu.»

İbn Abbas da, kendisine fetva sormak için gelenlere, Said b. Cübeyr'i kast ederek: «İbn Ümmüddehmâ aranızda değil mi? niçin bana geliyorsunuz? O'na gidiniz.» sözleriyle Said b. Cübeyr'in ilmine ve itikadına ne kadar güvendiğini ifâde etmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Said b. Cübeyr kendi re'y ve ictihâdıyla tefsir yapmaktan kaçınırdı. Onun metodu, âyet ve lafızları tarihi yönden ve lügat bakımından şerh edip açıklamaktan ibâretti denilmektedir.

Cerh ve ta'dil âlimleri Said b. Cübeyr'e itimad etmişler ve Onu imam kabul etmişlerdir. Kütüb-i sitte erbabı da O'ndan pek-

28. Suyutî, a.g.e., II/187; Zehebî, a.g.e., I/112-113.

çok rivâyette bulunmuşlar. Hicretin 95. yılında Said b. Cübeyr, aralarındaki anlaşmazlık sebebiyle Haccac b. Yusuf tarafından katlettirilmiştir. (29).

2— MÜCAHİD b. CEBR (v. 103/714) : Ebu'l-Haccac Mücâhid b. Cebr, Abdullah b. es-Saib b. Ebî Sâib'in azadlı kölesidir. Hicretin yirmi birinci yılında Mekke'de doğdu ve orada büyüdü. Fakih, âlim, vera' sahibi, âbid ve ceyyidulhıfz olduğunda ittifak edilen devrinin en büyük âlimlerindedir. İbn Abbas'ın gözde talebesi olarak bilinen Mücâhid, Ali b. Ebî Tâlib, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Ömer dâhil olmak üzere sahabelerden meşhur on kişiden tefsir aldığını söylemiştir. Onun şu sözü de tefsir sahasındaki şöhretinin bir ifâdesi kabul edilmektedir: «ben Kur'an-ı, baştan sonuna kadar üç defa İbn Abbas'a arz ettim. Her âyetin sonunda O'nu durdurup, âyetin nerede ve ne zaman nâzil olduğunu, nüzul sebebini ve keyfiyetini sorduktan sonra âyetin (kıraati, tecvidi, mana ve sırları) hakkında bilgi alıyordum.» (30).

İbn Ebî Müleyke'nin Mücâhid hakkındaki şu sözleri de yukarıdaki ifâdeyi kuvvetlendirmektedir: «Mücâhid'i, yanında levhaları (yazı malzemeleri) olduğu halde İbn Abbas'ın yanında gördüm. İbn Abbas'dan Kur'an'ın tefsirini soruyor ve söylediklerini yazıyordu.» (31).

İbn Teymiyye, Hasif'in: «tabiûn içerisinde tefsiri en iyi bilen Mücâhid'dir.» sözünü ve Nevevi'nin: «bir âyetin tefsiri Mücâhid'den gelmişse, o senin için kâfidir» sözlerini naklettikten sonra «işte bundan dolayı İmam Şafii ve Buhârî O'nun tefsirine itimad etmişlerdir,» demiştir. (32).

Mücâhid'in sika olduğuna dâir söylenmiş olan bunca övücü sözlere rağmen O'nun, ehl-i kitaptan nakilde bulunmasını sözkonusu ederek tenkid edenler olmuşsa da adâletine dair menfî bir

29. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübrâ, Beyrût, 1957, VI/263-267; İbn Hacer, et-Tehzibu't-Tehzib, IV/11-14; ed-Davudî, Muhammed Ömer, Kahire, 1972, I/181-182; Fuâd Sezgin, Tarihu't-Türasi'l-Arabî I/69-70.

30. İbn Teymiyye, Mukaddime, s. 30-31, Taberî, a.g.e., I/30; Suyutî, Itkan, II/189; Davud, a.g.e., II/305-308; M. Şahane, K. Tarihi, s. 95.

31. Bkz. Bir önceki dip not.

32. Taberî, Tefsir, I/30; İbn Teymiyye, mukaddime, s. 30-31; Suyutî, Itkan, II/189; Zehebi, et-Tefsir, I/105.

söz söyleyen hiçbir kimse çıkmamıştır. Cerh ve ta'dil bilginlerinin onu sika olarak kabul etmeleri, Kütüb-i sitte erbabının O'ndan rivâyette bulunmuş olmaları Mücâhid'in zabt ve adâletinin birer delilidir.

Tefsir metoduna gelince, Mücâhid kendi re'y ve icthâdiyle tefsir yapmaktan, lafızların Arapça olup olmadığını araştırıp ona göre mana vermekten sakınmayan bir müfessirdir. Bu özelliğinden dolayı Kur'an'a akli tefsir metodunu uygulayanların ilki olarak kabul edilmektedir. O'nun tefsirini incelediğimiz zaman görürüz ki Mücâhid tefsirde teşbih ve mecazlara fazlasıyla yer vermektedir. Ayrıca lafzın zahiri manası kâst edilen manaya uzaksa ve o konuda bilinen bir nass da mevcut değilse Mücâhid akla müracaat edip temsil ve teşbih yoluyla âyete mana vermekte ve bu tefsirini bazan diğer âyetlerle takviye etmektedir. Misal :

«And olsun ki siz, cumartesi yasağını tanımayıp haddi aşanları bilmektesiniz' Biz de onlara, pis maymunlar olunuz» dedik.» (33). Mücâhid bu âyeti tefsir ederken: «Onlar (yahudiler)in gerçekten maymun şekline sokulmadıklarını; sâdece kalpleri itibarıyla mesh olundukları (değiştirildikleri)ni söylüyor ve buna delil olarak da: «Kendilerine Tevrat yükletilib de sonra onu taşımayanların hâli, koca koca kitablar taşıyan eşeğin hâli gibidir...» (34) âyetinde ehl-i kitabın «yük eşeklere benzetildiği» gibi bir benzetme yapılmış olacağını belirtmektedir. (35).

Mücâhid'in Akli tefsirine başka bir misal: Mücâhid, Allah'ın görülmemesinin aklen mümkün olmayacağını savunanlarla beraber konu ile ilgili: «Vücûhün yeyme izin nâdratun ilâ Rabbihâ nazıratun» âyeti'ni, O günde yüzler vardır terü tâzedir, pırıl pırıldır. Rablarından sevab beklemektedirler» (36) şeklinde tefsir etmektedir. (37).

Mücâhid'in âyeti delil getirerek yaptığı tefsir: «şüphe yok ki biz insanı karışık bir nutfeden yarattık» (38) âyetinde geçen

33. el-Bakara, 2/65.

34. el-Cum'a, 62/5.

35. Mücâhid, Ebu'l-Haccac Mücâhid b. Cebr, Tefsiru Mücâhid, Tahkik: Abdurrahman et-Tahir b. Muhammed es-Suurtî, İslâmâbad, (Tarihsiz) I/77; Taberî, Tefsir, I/235.

36. el-Kiyâme, 75/22-23.

37. Mücâhid, a.g.e., III/708; Taberî, Tefsir, XXIX/119.

38. el-İnsan, 76/2

«Nutfetü Emsâc» tâbirini, «Allah çocuğu erkeğin suyu ile kadının suyundan yaratmıştır. Zira: «Ey insanlar şüphe yok ki biz, sizleri bir erkekle bir de dışıden yarattık» (39) âyet-i celilesi bunun açık bir delilidir,» (40) demiştir. (41).

3— İKRİME (v. 104/627) : Ebû Abdullah el-Berberî, el-Medenî, İbn Abbas'ın kölesidir. İbn Abbas'dan başka Ali b. Ebî Tâlib, Hz. Aişe, Ebu Hureyre, Ukbe b. Âmir ve daha bir çok sahabiden rivâyette bulunmuş olan İkrime sika olup olmadığı çok tartışılan bir tabiidir. Fazla rivâyette bulunduğu için ta'n edilmişse de İbn Abbas gibi bir ilim deryasının yanında bulunup yetişmiş olması, O'nun tenkid edilen bu yönünü mazur göstermektedir. Ayrıca cerh ve ta'dille meşgul olanlar İkrime'yi adâlet sahibi ve güvenilir biri olarak kabul edip sözünü huccet olarak değerlendirmişlerdir. Buhârî, Müslim, Ebu Davud gib. hadis ricalini tanıyan muhaddislerin O'ndan nakilde bulunmuş olmaları da İkrime'nin sika oluşunun başka bir delili olarak kabul edilmektedir. (41).

İkrime ilimde, özellikle de tefsir ilminde büyük mevki sahibi idi. Kendisi tefsir ilmini tahsili konusunda şöyle demiştir: «tam kırk yıl ilim tahsil ettim. İbn Abbas ayağıma tokmak vurur ve bana o vaziyette Kur'an ve Sünneti ta'lim ederdi.» (42).

İbn Abbas, İkrime benden size neyi naklederse onu tasdik ediniz. sözüyle O'na karşı olan güvenini açıkça ızhâr etmiştir.

İbn Hibban O'nun, zamanının en büyük âlimlerinden biri olduğunu söylerken; Sa'bi de: «Allah'ın kitabını İkrime'den daha iyi bilen hiç bir kimse kalmadı» sözleriyle İkrime'nin ilimdeki, bilhassa Kur'an ilmindeki üstünlüğünü ifâde etmişlerdir.

İkrime'nin yaptığı tefsirlere bakarak O'nun re'y yoluyla tefsir yapmaktan fazla sakınmadığını söyleyebiliriz. Meselâ, «Vücühün yevmeizin, nâdiratün ilâ Rabbihâ nâziratün» ayetini» O gün-

39. el-Hucurat, 49/13.

40. Taberi, Tefsir, XXVI/138; el-Bâr, Muhammed Ali, Halku'l-İnsan beyne Tıbbi ve'l-Kur'an, Riyad, 1985, s. 192.

41. İkrime'nin hayatı hakkında geniş bilgi için Bkz. İbn Sa'd, Tabakât, V/466; İbn Kuteybe, el-Maarif, s. 227; İbn en-Nedîm, el-Fihrist, s. 33; İbn Hacer, et-Tehzib, X/42-44; ez-Zehebî, et-Tefsir, I/107.

42. Suyûtî, 'Itkan, II/189; Davudî, Tabakat, I/380, Zehebi, a.g.e., I/110.

de (kıyâmet) Allah'ın nimetinden dolayı parlayan yüzler vardır. Onlar Rablarına bakarlar» (43) şeklindeki tefsiriyle Allah'ın Âhi-rette görülebileceği şeklindeki kanaatini belirtmiştir. (44).

İkrimenin yaptığı tefsir İbn Abbas tarafından takdîr edildiğini ifâde eden şu olay gerçekten enteresandır:

İbn Kesir ve Taberî'nin naklettiklerine göre İkrime, birgün Efendisi İbn Abbas'ın ağladığını görür ve yanına yaklaşarak neden ağladığını, sorar. İbn Abbas: el-A'râf Suresinin 165 âyetini okudu ve dedi ki: «bu kavimden sadece kötülükten men'edenlerin kurtulduklarını sanıyorum. Diğerlerinin tamamı Allah'ın gazabına uğramışlardır. Halbuki bizler, toplum içerisinde hoşlanmıyacağımız pekçok şeyler görüyoruz fakat onları kötülükten men etmiyoruz. Bu sebeple bizler de kötülerin hak ettikleri cezaya müstehak olmaktayız. Üzüntüm bu sebeptendir» dedi.

İkrime: «dedim ki, Allah beni sana feda kılsın (canım sana feda olsun), Onlar arasında kötülükten men'edenlerin dışında, yahudilerin yaptıkları isyanı kerih görerek sükûtlarıyla onlara muhalefet edenler de mevcuttu. Onlar»; «Allah'ın helâk edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?» sözleriyle öfkelerini ızhar etmişlerdi. İşte bu tutumları sebebiyle onlar da kurtuluşa erenler arasındaydılar. «Benim bu sözüm üzerine İbn Abbas sevindi ve bana bir hulle giydirdi.» (46). Bu hadise gösteriyor ki, İkrime bir köle olmasına rağmen tefsir konusunda fikri hür, düşüncesini açıkça söyleme cesâretine sâhip biriydi. Kur'an'da nakledilen olaylar ve onlardan alınması gereken hissenin, gerek tesbitinde ve gerekse onun zamana uygulanarak hüküm çıkartılmasında fevkalâde başarılı bir müfessirdi diyebiliriz.

İkrime, sika, zabt ve adalet sahibi, Kur'an'ı ve onun tefsirini iyi bilen, kizbi ve bidatçılığı sâbit olmayan bir müfessirdir. Hicretin 104. yılında Medine'de vefat etmiştir. (47).

4— TAVUS b. KEYSAN (v. 106/724) : Ebu Abdirrahman Tavus b. Keysan el-Yemani, el-Himyerî, el-Cenedî, Buhayr b. Riyâs'ın kölesidir.

43. el-Kıyâme, 75/22-23.

44. Taberî, Tefsir, XXIX/119.

45. Taberî, Tefsir, IX/64 vd. ; İbn Kesir, Tefsir, III/494-495.

46. İbn Sa'd, Tabakat, V/287; İbn Hacer, et-Tehzib, V/263-273.; Zenebi.

47. Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr b. As, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbas.

Tavus Abadile (48) dâhil sâhabeden elli kişiyle görüşüp, onlarla sohbet etmiştir. Zamanında ilim ve itkan sahibi, Kur'an'ın manalarından haberdar, vera' ve emanet ehli olarak bilinmektedir. O'nun böylesi mümtaz vasıflara sâhip olması, sahâbeden bu kadar kimse ile görüşmesine bağlanmaktadır.

İbn Abbas onun cennetlik olduğuna inanır ve bunu zaman zaman söylerdi. Tefsirle ilgili bilgilerinin çoğunu İbn Abbas'dan almıştır. Kütüb-i sitte sâhipleri O'nu sika kabul edip, kendisinden nakilde bulunmuşlardır.

Tabîlerin seyyidi ve Yemenlilerin şeyhi kabul edilen Tavus b. Keysan hicretin 106. senesinde vefat etmiştir. (49).

5— ATA İBN EBİ RABAĞ (v. 114/732) : Ebu Muhammed, Ata b. Ebî Rabah el-Mekkî el-Kuresî.

Kaynakların bize verdikleri bilgilere göre Ata, azaları bakımından çok sakat ve dikkat çekici biriydi. Siyah renkli, şaşı gözlü, iri ve yassı burunlu, elleri çolak, ayağı topal ve ömrünün son zamanlarında da a'mâ idi.

Abdullah b. Amr b. As, Abdullah b. Ömer ve daha 200 civarında sahâbî ile görüşüp onlardan nakilde bulunmuştur. Şika, âlim, fakih, kesiru'l-Hadis ve fazilet sahibi bir tâbî idi. Ebu Hanife O'nun hakkında şöyle demiştir: «kendisine ulaştıklarım arasında Ata'dan daha bilgili birini görmedim.»

Ata ibn Ebî Rabah tefsirde Mücâhid ve Said b. Cübeyr kadar söz sahibi olmamakla beraber, onlar kadar güvenilir biriydi. Kendisine bilmediği bir mesele sorulunca «bilmiyorum» der; re'y ve ihtihâdıyla tefsir yapmaktan Allah'a sığınır. (49).

II — MEDİNE MEDRESESİ VE TALEBELERİ :

Medine-i Münevvere, Hz. Peygamber'in İslâm dinini yaymak üzere hicret ettiği ve bilhassa ahkâmıla ilgili âyetlerinin nüzulu-na sahne olan mübârek bir beldedir. Rasulullah'ın vefatından sonra da sahâbenin uzun zaman ayrılmayıp ikamet etmesi, sayıları-

48. İbn Hacer, et-Tehzib, V/8-10; ez-Zehebî, a.g.e., I/112-113.

49. İbn Hacer, et-Tehzib, V/212-215; İbn Sa'd, Tabakat, V/467; Fuad Sezgin, et-Türas, II/73-74; ez-Zehebî, et-Tefsir.

nın diğeri ilim merkezlerine nisbetle burada oldukça fazla olması cihetiyle bilhassa hadis ilminde ün kazanmasına sebep olmuştur. Burada doğup büyüyen tabiiler Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünnetini sahabeden daha imtiyazlı bir şekilde öğreniyorlardı. Ayrıca Medinedeki ashap arasında en bilgili olan Übey b. Ka'b, Nebi'nin mescidinde teşekkül ettirdiği medresede tefsir ve kıraat dersleri veriyordu. Bu medresenin yetiştirdiği tabiiler arasında tefsirde meşhur olanlar şunlardı :

1 — Ebu'l-Âliye (v.90/709),

2 — Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (v. 118/736),

3 — Zeyd b. Eslem (v. 136/753). Bu üç tabi', Übey b. Ka'b dan tefsiri kısmen bizzat, kısmen de başkaları vasıtasıyla almışlardır. Kur'an ve kıraat bilgilerinin ekserisi Übey b. Ka'b'dandır. (50).

1 — EBU'L-ALİYE (v. 90/709) : Refiy (Rufey) b. Mihran er-Riyâhî. Riyâh oğullarından bir kadının kölesidir. Hz. Peygamberin vefatından iki sene sonra sîlâm'a girmiştir. Hz. Ebu Bekir, ve Hz. Ömer'i görmüş, Ali b. Ebi Talib, Zeyd b. Sabit, Abdullah ibn Mesud, Abdullah b. Ömer gibi sahabenin büyükleriyle görüşmüş ve onlarla sohbet etmiştir. Tefsiri İbn Abbas'dan kıraat ilmini de Übey b. Ka'b ile Zeyd b. Sabit'ten almıştır. Ebu'l-Aliye, tabiiler arasında sika olduğu konusunda icma vaki olan bir müfessirdir. Kütüb-i sitte sahipleri ondan pek çok rivayette bulunmuşlardır.

İbn Abbas, meclisinde, sahabenin büyükleri alt tarafta oturdukları halde O'nu sedirde yanına oturtuktan sonra şöyle söylediği nakledilmiştir. İlim işte böyledir. Şerefli olanın şerefini daha da artırır ve azadlı köleyi toplumun üst başına çıkartır.

Übey b. Ka'b'dan sonra kıraat ilminde en bilgili bir âlim olarak bilinen Ebu'l-Âliye hicretin 90. yılında vefat etmiştir. Ebu Ca'ferin Rebî b. Enes'ten, O'da Ebu'l-Aliye'den naklettiği ve Übey b. Ka'b'a varan bir tefsiri olduğu söylenmektedir. (51).

2 — MUHAMMED b. KA'B EL-KURAZÎ (v. (118/736) : Ebu Hamza (Ebu-Abdillah) Muhammed b. Ka'b b. Eslem el-Kurazî

50. Bkz. Zehebî, et-Tefsir, I/114-115; Mahmud Şahane, Kur'an Tarihi, s. 95-96; Menna el-Mebâhis, s. 339.

51. İbn Hacer, et-Tehzîb, III/284-285; Davudî, Tabakat, I/172-173; Zehebî, a.g.e., I/115; Ömer Nasuhî Bilmen, Tabakatu'l-Müfessirin, I/264-265.

el-Medenî. Ka'b el-Kurazî, Übey b. Ka'b, Ali b. Ebî, Tâlib, İbn Mesud ve İbn Abbas'dan rivayet etmiş, ancak Übey b. Ka'b'la başkaları vasıtasıyla rivâyet etmiş, bizzat görüşmemiştir. Sika, vera' ve adâlet sahibi olarak şöhrat bulmuştur. Kur'an ve te'vilini çok iyi bilen, âbid, zâhid ve sâlih bir zat olarak tanınan Kurazide'nin başta kütüb-i sitte sahipleri olmak üzere pek çok kimse nakilde bulunmuştur. İbn Hibban O'nun hakkında şöyle demiştir: «Ka'b el-Kurazî ilim ve fıkıh bakımından zamanında, Medinenin en üstün şahsiyetlerindendi. Hicretin 118. yılında mescid-i'n üzerine çökmesi sonucu altından kurtulamayarak ölmüştür. (52).

3 — ZEYD b. ESLEM (v. 137/753) : Ebu Abdullah (Ebü Üsâme) Zeyd b. Eslem el-Medenî. Hz. Ömer'in azadlı kölesidir. Âlim ve fakih bir zattı. Medine'de yetişen müfessirlerin en meşhurlarından sayılmaktadır. Mescid-i Nebide ders okutur birçok zat ondan istifâde ederdi. Hatta bir gün Ali b. Huseyn kendisine, «sen, kendi kavminin meclislerini çığnıyor, gidip Hattab'ın oğlu Ömer'in kölesini dinliyorsun,» şeklinde sitemde bulunanlara şu cevabı vermiştir: «insan, kendisine dini hususunda fayda verecek olan kimsenin yanına gider oturur.» İşte, bu şöhratından dolayıdır ki bazı kaynaklarda Medine Medresesinin imamı olarak Zeyd b. Eslem'in adı geçmektedir (53).

Ebu Hazm el-A'rac şöyle demiştir «Zeyd b. Eslem'in meclisinde 40 fakihin bir arada bulunduğunu görmüşümdür. «O'nun bu sözü de Zeyd b. Eslem'in ilminin ne kadar geniş olduğunu ifade etmektedir.

Zeyd b. Eslem Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik, Seleme b. el-Ekvâ gibi sahabilerden rivâyette bulunmuş kendisinden de Mâlik b. Enes, Zührî, Sevrî, oğlu Adurrahman gibi birçok âlim zat rivâyette bulunmuştur. Zeyd b. Eslem'in, oğlu Abdurrahman'dan menkul bir tefsirinin olduğu söylenmektedir.

Zeyd b. Eslem atbiün içerisinde, câiz görüp kendi re'yi ile tefsir yapanların başında gelmekteydi. Bu sebepten dolayı tenkid edilmişse de sika oluşu ve adalet vasfı hakkında muhaddis imamların ittifakı vardır. Şu kaydedeceğimiz misal O'nun âyetlerden istinbat yoluyla hüküm çıkarmada ne kadar mâhir olduğunu ortaya koy-

52. Zehebi, et-Tefsir, I/116-117.

53. M. Şahane, Kur'an Tarihi, s. 93.

maktadır : «Ey Nebî, zevcelerinin rızasını gözeterek Allah'ın sana helal kıldığı şeyi neden kendine haram kılıyorsun?» (54) âyetini tefsir ederken bu âyete dayanarak: bir kimsenin zevcesine «sen bana haramsın» sözünün lağv olup, bu sözle karısının boş olmayacağını söylemiştir ki, bu durum aynı zamanda Zeyd b. Eslem'in tefsirdeki cesâretini de ortaya koymaktadır. H. 136 da Medinede öldü (55).

III — IRAK MEDSESESİ VE TALEBELERİ :

Târihî kaynakların bize verdikleri bilgiye göre Hz. Ömer halifelîği döneminde Ammar b. Yasir'i Kûfe'ye vâli olarak tâyin ettiği zaman Abdullah b. Mes'ud'u da Kûfelilere İslâm Dinini öğretmesi için muallim olarak Kûfe'ye göndermişti (56).

Abdulah b. Mes'ud Kur'an'ın mânası, kıraati ve tefsiri konusunda sahabenin en bilgililerinden biriydi. Rasulullah'ın vahiy kâtiplerinden olması hasebiyle yanından pek ayrılmazdı. O : «kendinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin olsun ki ben, Allah'ın kitabındaki her âyetin kim hakkında ve nereden nâzil olduğunu mutlaka bilirim. Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen birini bilsem, ona ulaşmak için yol azığını sırtıma sarar, yol uzak da olsa ona varırdım.» (56) demiş, Kur'an bilgisi hakkındaki iddiasını ortaya koymuştur. Hz. Ali'ye, İbn Mes'ud hakkında bize biraz bahsedermisin dediklerinde verdiği «O (R), Kur'an ve sünneti en iyi bilen bir kimseydi. Bir mesele hakkında verdiği cevap ilim olarak size kâfidir» şeklindeki cevabı da İbn Mes'ud'un iddiasında ne kadar haklı olduğunu isbatlamaktadır (57).

İşte böyle âlim bir zat Kûfe'ye geldiği zaman, orada daha başka sahabilerin de bulunmasına rağmen halk, daha fazla O'nun etrafında toplanıyor, ondan tefsir, hadis öğreniyorlardı.

Mesruk şöyle demiştir: «Abdullah b. Mes'ud bir sûreyi önce okuyor, sonra da o sûrede olan mâlûmatı bize aktarıyordu. Bütün gün bu çalışma böyle devam ediyordu.» (58).

54. et-Tahrîm, 66/1. Bkz. Taberî, Tefsir, XXVIII/155.

55. İbn Hacer, et-Tehzîb, III/397-398; Davudî, Tabakat, I/176-177; Zehebî, a.g.e., I/116-117; Bilmen, Tabakatü'l-Müfessirin, I/290 292.

56. Bkz. ez-Zehebî, et-Tefsir ve'l-Müfessirîn, I/85.

57. et-Taberî, Tefsir, I/28; es-Suyûtî, Itkan, II/187.

58. es-Suyûtî, a.g.e., II/187.

58. et-Taberî, a.g.e., I/28.

Abdullah b. Mes'ud'un gayretleri sonucu Kûfede teşekkül eden medresede pek çok âlim yetişmiştir. Onlardan, tefsir sahasında meşhur olanları şunlardır :

- 1 — Alkame b. Kays (v. 61/681)
- 2 — Mesruk b. el-Ecda (v. 63/682)
- 3 — Esved b. Yezid (v. 74/693)
- 4 — Mürretü'l-Hemedanî (v. 76/695)
- 5 — Âmir eş-Şa'bi, (109/727)
- 6 — Hasen el-Basrî (110/728)
- 7 — Katâde b. Di'âme (v. 117/735) (59).

Bu medresede yetişen müfessirler tefsirde daha ziyâde re'y (aklî) metoduna önem vermişler ve teşri'de re'y taraftarları olarak tanınmışlardır. İslam âlimleri, İbn Mes'ud'un kurduğu bu medreseyi re'y ehlinin çekirdeği olarak kabul etmektedirler. (60).

- 1 — Alkame b. Kays (v. 61/681)

İbn Mes'ud, en-Nehâî, el-Küfi, Rasulullah hayattayken doğmuş fakat onu görme şerefine erememişti. Hz. Ömer, Osman, Ali, İbn Mes'ud ve daha birçok sahabî ile görüşmüş ve onlardan rivâyette bulunmuştur. Fakih, muhaddis ve tefsirde güçlü bir zat idi. İbn Mes'ud'dan en çok rivâyette bulunmasından öte O'nun ilmine vâris olmuş bir çok meziyetleri ve ahlâkıyla da O'na benzemektedir. Ebu'l-Müsenne: «Alkame'yi görmüşsen İbn Mes'ud'u görmediğin zarar sayılmaz» demiş O'nun her yönüyle İbn Mes'ud'a benzediğini ifade etmiştir. Bilhassa İbn Mes'ud'un: «ben neyi okudum ve neyi öğrendimse, Alkame de onu okudu ve öğrendi» sözü Alkame b. Kays'ın ilmi değerini ortaya koymaktadır.

Alkame b. Kays vera' sahibi, ilmiyle âmil, salih amel sahibi, sika ve güvenilir bir tabiiydi. Kütüb-i sitte sahiplerinin ondan nakilde bulunmaları bunu doğrulamaktadır.

Hicretin 61. yılında Kûfe'de vefat etmiştir. (Allah rahmet eyesin) (61).

59. ez-Zehebî et-Tefsir, I/90; Menna' ,Mebâhis, s. 339; Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 241, v.d.

60. Menna' ,Mebâhis, s. 339; M. Şahane, Kur'an Tarihi, s. 103.

61. İbn Hacer, Tehzibü't-Tehzib, VII/276-279; ez-Zehebî, et-Tefsir, I/119; Bilmen, Tabakat, I/261-262.

2 — MESRUK b. el-ECDA (v. 63/682) : Ebû Aîşe, Mesruk b. el-Ecda b. Mâlik b. Ummeyye el-Hemedânî el-Kûfî.

Mesruk dört halifeden başka ibn Mes'ud, Übey b. Ka'b ve daha bir çok sahabî ile görüşmüş ve onlardan rivâyette bulunmuştur.

Mesruk, ibn Mes'ud'un en bilgil taelebelerinden biri olarak ilim vera ve adaletiyle tanınmış, ilme âşinâ, parlak zekalı bir kimse idi. Kadî Şureyh, zor mes'elelerde kendisiyle dâimâ istişâre eder ve onun görüşlerine itibar ederdi. O'nun şöyle dediği nakledilen sözlerinden biridir: «Rasulullah'ın ashabıyla oturdum, sohbet ettim. Onları aynen su göletleri gibi buldum: gölet vardır, ondan ancak bir kişi su içebilir. Gölet vardır, ondanda iki kişi su içer, başka bir gölet, ondan on kişi, daha başka gölet vardır, ondan da 100 kişi su içer. Öylesi gölet de vardır ki, yer yüzündeki tüm insanlar gelse, onların hepsini suya kandırır, gönderir.»

Tefsirde imam kabul edilen Mesruk, İbn Mesud'dan tefsir ta'limi konusunda şöyle demiştir: «Abdullah b. Mes'ud bir sûreyi önce okur, sonra da o sûrede olan ma'lûmatı bize aktarırdı. Bütün gün çalışma böyle devam ederdi.»

Carh ve ta'dîl erbabı O'nu sika olarak vasıflandırmış, kütüb-i sitte sahipleri dahil pek çok kimse ondan nakilde bulunmuştur.

Hicretin 63. senesinde vefat etmiştir. (RA) (62).

3 — ESVED b. YEZİD (v. 74/693) : Eb» Abdırrahmân el-Esved b. Yezid b. Kays en-Neha'i.

İbn Mes'ud'un en zekî, Alah'ın kitabını anlamada mâhir, ilim ve vera' sahibi olan bir talebesiydi. Hz. Ömer, Ali, Huzeyfe, Bilâl ve daha bir çok sahabîden rivâyette bulunmuştur. Zabt ve âdâleti herkesçe sâbit, sâlih amel sahibi, âbid, zâhid aynı zamanda fakîh idi. Kütüb-i sitte sahipleri onu sika kabul ettikleri için ondan nakilde bulunmuşlardır.

Hicretin 74. yılında, Kûfe'de vefat etmiştir. (Allah rahmet eylesin) (63).

62. Bir önceki dip not ayısı.

63. İbn Hacer, Tehzibüt-Tehzib, I/342-343: ez-Zehabî, et-Tefsir, I/120-121.

4 — MÜRRETÜ'L-HEMEDANİ (v. 76/695) : Ebû İsmâil Mürre b. Şurahbil el-Kûfî.

Nebî (SAV) hayattayken doğmuş fakat O'nu görme şerefine erememiştir. İbâdete fazla düşkün, vera' sahibi olması sebebiyle «Mürretüttıyp» lakabıyla anılırdı. Hz. Ebu Bekir, Ömer, Ali, İbn Mes'ud ve daha başka sahabîlerle görüşüp onlarla sohbet etmiştir. Büyük bir tefsir kudretine sâhip olduğu söylenen Mürre Hicretin 76. senesinde vefat etmiştir. (Allah rahmet eylesin) (64).

5 — ÂMİR eş-ŞA'BÎ (v. 109/727) : Ebû Amr, Amir b. Şurâhil eş-Şabî el-Kûfî, Amir eş-Şa'bî, tâbiilerin en bilgilerinden olup, uzun zaman Kûfe'de kadılık yapmıştır. Ebû Hureyre, Hz. Aişe, İbn Abbas, Ebû Mûse'l-Eş'arî ve daha birçok sahabî ile görüşüp onlardan rivâyette bulunmuştur. İlimde zamanının ferîdi kabul edilen eş-Şa'bî tefsir, hadis, fıkıh, şiirde derya kabul edilmektedir. Hıfzı birçokları tarafından övülmüştür. Çevrede pek çok sahabînin bulunmasına rağmen fetva sormak içi nona müracaat ediliyor, O'nun dersi dinleniyordu. Bunca ilmine rağmen re'y ile tefsir yapmaktan imitna ediyor, Kur'an'dan bilmediği bir âyet sorulunca, susmayı tercih ediyordu. Taberînin nakline göre kendisi şöyle demiştir: «Kur'an, Ruh ve re'y, bu üçü hakkında ölünceye kadar hiçbir şey söylemem.» (65) Tefsir olarak söylediklerinin tamamı sahabeden işittikleri olup kendiliğinden tefsir yapmadığı söylenmektedir. (66).

6 — HASEN el-BASRÎ (v. 110/728) : Ebû Said, el-Hasen b. Ebî el-Hasen el-Basrî. Zeyid b. Sâbit'in azadlı kölesidir. Annesi Hayre de Ümmühatü'l-Mü'minin olan Ümmü Seleme'nin azadlısıydı. Hicretin yirmi birinci yılında Medine'de doğmuş ve orada büyümüştür. Hz. Ali İbn Ömer, Enes b. Mâlik ve daha birçok sahabîden rivayette bulunmuştur. Abid, zâhid, vera' sahibi idi. İkna gücü kuvvetli, vaazlarındaki fesahat ve belâgatıyla şâhret sahibi bir tâbî idi.

Hasen el-Basrî, Kur'an'ı Ebû Musa el-Eş'arî'den öğrenmişti, Allah'ın kelâmını, Rasûlullah'ın sünnetini ve dinde helâl ve harâ-

64. İbn Hacer, a.g.e., 88/89. ez-Zehabi, a.g.e., 1/121.

65. et-Taberî, Camiu'l-Beyân, I/28.

66. İbn-Hacer, a.g.e., V/65-69.; İbn Sa'd, Tabakat, VI/246-256. ez-Zehabi, a.g.e., I/122-124.

mı çok iyi bilmekteydi. Vaazlarının şevkle dinlenmesi, ilminin bu kadar bol, lisanının da fasih olmasından kaynaklandığı söylenmektedir.

Bazılarının söylediklerine göre Hasen el-Basrî başlangıçta Kaderiyye mezhebinin kanaatine sahipti. Fakat sonradan bu kanaatten vazgeçmiş, «kaderi inkâr eden kâfir», «Allah Teâla şeytanı da yarattı, hayrı ve şerri de yarattı» gibi sözleriyle bunu ızhâr etmiştir.

Kütüb-i sitte erbabının ondan bolca nakilde bulunmuş olmaları O'nun sika olduğunun bir delilidir.

Rivâyet yoluyla yazılmış olan tefsiri tabiûn döneminde meşhur olan ilk tefsirlere aittir. (67).

7 — KATADE b. DİAME (v. 118/735) : Ebû'l-Hattab Katâde b. Katade es-Sedüsi, Katade Enes b. Mâlik, Ebu't-Tufeyl, İbn Sîrin, İkrime, Atâ b. Ebî Rabah ve başkalarından rivâyette bulunmuştur. Zekî, hafızası kuvvetli bir tabiidir. Tefsir, hadis, fıkıh, şiir, lügat, ensap ve Arap târihi konusunda geniş bilgi sahibiydi. Bilhassa tefsir konusunda, kendisinden önceki müfessirlerle kıyaslanabilecek derecede olduğu söylenmektedir.

Kaderle ilgili «her şey Allah'ın kudretiyledir. Fakat kötülükler müstesnâ» sözü haricinde tenkid edilmeyen Katâde b. Diâme sika, adalet ve zabt sâhibi bir müfessirdi. Kütüb-i sitte sâhiplerinin O'ndan nakilde bulunmuş olmaları güvenilirliğine delil addilmektedir.

Katade, hicretin 118. yılında taûn hastalığına yakalanmış ve bu hastalıktan vefat etmiştir (68).

Hal tercümelerinden özet olarak bahsettiğimiz bu kimseler tabiûn döneminin en meşhur müfessirleridir. Tefsiri çoğunlukla sahabeden almışlar, bazıları kendi Re'y ve ichtihadıyla Allah Kela-

67. İbn Hacer, et-Tehzib, II/263-270; Davudî, Tabakat, I/147; Zehebî, et-Tefsir, I/124; Bilmen, Tabakat, I/281-282; Fuad Sezgin, et-Türas, II/72.
68. İbn Sa'd, Tabakat, VII/229-231; İbn Hallikan, Vefeyâtü'l-A'yân, I/427; İbn Hacer, et-Tehzib, VIII/351-356; Davudî, Tabakat, II/44; Zehebî, et-Tefsir, 5/125-126; Bilmen, Tabakat, I/285-286; Fuâd Sezgin, et-Türas, II/75.

mı hakkında bir şeyler söylemeye yanaşmazken ekserisi kendi re'y ve ichtihadına da dayanarak bir kısım âyetleri tefsir etmişler. Haktan ve hakikatten uzaklaşmamak prensiyleriyle İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an ve tefsirini bir sonraki nesle bozulmadan aktarmışlardır. Bazıları hakkında tenkidler olmakla beraber genellikle tâbiünden olan müfessirlerin sika oldukları konusunda İslam âlimleri kanaat birliği halindedirler.

TÂBİÜNUN TEFSİRDEKİ KAYNAKLARI

Sahabîlerin, Kur'an'ı tamamen tefsir etmediklerini; çoğunlukla manası kendilerince kapalı (müphem) olan âyetleri tefsir ettiklerini, garip lafızların anlaşılmasına, ibârelerin tahliline çalıştıklarını yukarıda belirtmiştik. Tabîiler dönemindeyse, hem Rasulullah'ın yaşadığı zamandan gittikçe uzaklaşılması hem de İslâma sonradan giren ve tefsirle meşgul olanların ekserisinin, genel olarak mevâli diye isimlendirilen-arap olmayan veya köle olan-kimseler olması Kur'an'da kapalılığın artmasına, o nisbette de tefsirin ziyâdeleşmesine sebep olmuştur. (69).

Tâbiilerden olan müfessirler de aynen sahabe-i kiramın yolunu tâkip etmişler, Kur'an ve sünnete hizmette onlara tâbi olmuşlardır. Hiçbir zaman, kendilerinden sonra gelecek olan batıl mezhep sâliklerinin yaptıkları gibi işine gelince mânâyı esas alıp lâfzı ona hamletmeye çalışmak, yahut ta mücerred lafzı esas alarak mütekellimin (Allah cc) maksat ve muradına, kelâmın siyak ve sibakına, dinin temel ilkelerine uyup uymadığına bakmaksızın, sâdece lafzın zâhirine sarılmamışlar (70). Aksine, lafızdan Allah'ın muradını tesbitte son derece itinâ gösterip hataya düşmekten sakınmakla beraber âyeti tefsirde sırasıyla şu kaynaklara müracaat etmişlerdir:

1— Ayeti tefsir eden başka bir ayet olabileceğini düşünerek öncelikle Kur'an'a bakmışlar. Onda bulamayınca,

2— Sahabenin Rasulullah'tan naklettiği bir hadis olup olmadığını araştırmışlar. Onda da bulamayınca.

3— Kendilerini yetiştiren hocalarına (sahabe-i kirama) müracaat etmişler âyetin tefsiriyle ilgili sahabenin herhangi bir görüşünü tesbit edemedikleri zaman,

69. ez-Zehabî, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/100.

70. es-Süyûtî, el-Itkan, II/178.

4— Ehl-i kitabın, kendi kitaplarından naklettikleri bilgilerden (israilliyat) de istifâde ederek.

5— Genellikle, kendi icihad ve görüşleri doğrultusunda âyet-i celfleyi açıklamaya çalışmışlardır (71) Tabii ki bir kısım tabiûna mensup müfessirler, kendi icihad ve görüşleriyle tefsire yanaşmamış, susmayı tercih etmişler. (Hal tercemelerini verirken bu durumda olan müfessirlerden söz etmiştik.) Bununla beraber ilk defa yazılan tefsir kitapları gözden geçirilecek olursa, görülür ki tâbiûn, hakkında Rasulullah ve sahâbeden bir açıklama bulamadıkları pek çok âyeti kendi lisan bilgileri ve ilmî güç ve kanaatlerine dayanarak tefsir etmişlerdir.

Bu arad şunu da hemen kaydetmeliyiz ki; tabiûna mensup müfessirler, Rasulullah'tan gelen herhangi bir âyetin tefsirini, sahâbeden nakledildiği şekilde kabul etmişler; Hz. Peygamberin tefsirine rağmen yeni bir tefsir yapmadıkları gibi, öylesi bir tefsire itirazları dahî olmamıştır. Bu konuda İbn Ebî Hâtim der ki: «el-Mağdübi aleyhimi ve'd-dâllin» (72) bu âyeti Hz. Peygamber tefsir etmiş; «kendilerine kızılanlardan maksat yahudiler ve sapıklıkları sebebiyle yollarını kaybedenler de hristiyanlardır» demiştir. (73).

«Ben bu konuda sahabe ve tâbîlerden, hiçbir kimsenin başka türlü bir tefsir yaptığına rastlamadığım haldeğ hicri dördüncü asırdan itibaren sâdece bu âyet üzerinde on kadar farklı görüş ortaya çıkmıştır.» (74).

İbn Ebî Hâtim'in bu tesbiti de gösteriyor ki, tabiûn Kur'an'da ve Rasulullah'ın sünnetinde tefsirini bulamadıkları âyetlerin tefsirini yapmışlar, ilk ik kaynağa asla muhalefet etmemişlerdir.

TÂBİÛNUN TEFSİRİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Tabiûna mensup müfessirlerin hayat hikâyelerinden bahsederken bu devirde tefsirle ilgilenenlerin hemen hepsinin mevâlîden (75), olduğunu görmüştük. Hal böyle olunca, Arapça ola-

71. ez-Zehabî, a.g.e., I/99-100; Menna' -Mebâhis, s. 338.

72. el-Fatihâ, 1/7.

73. Taberi, Tefsir, I/61, vd.; İbn Kesir, Tefsir, I/44, vd.

74. es-Süyûtî, el-Itkan, II/190.

75. Mevâlî, mevlâ kelimesinin çoğuludur. Genellikle nesebi belli olmayanlara, Arap olmayanlara köle, ve azadlı kölelere veren isimdir. (Bkz. Seyyid Şerif e-Cürcanî, Kitabu't-Ta'rifat, s. 237; İslam Ansiklopedisi, Mevlâ maddesi.)

rak nâzil olan (76) Kur'anın Arap olmayanlar vasıtasıyla tefsir edilmesi - hocalarının hâlis Arap olmalarına rağmen - tefsire başka bir veche kazandıracağı muhakkaktır. Bu dönemde yapılan tefsirlerin sahabenin yaptığı tefsirle tıpatıp aynı olacağını söylemek pek mümkün değildir. Zira onlar kendi re'yleleriyle yaptıkları tefsirlerinde sâdece kendi lisan bilgileri ve anlayışlarıyla âyeti açıklamamışlar, aynı zamanda içinden geldikleri toplumların fikrî tasavvurlarının ve mahallî kültürlerinin de etkisi altında kalmışlardır. (77). Bu durum bâzen âyeti dar kalıplar içerisinde değil de daha geniş ufuklardan tedübbür ve tefekkür etme imkânını verirken, bâzen de lafızların Araplarca kullanıldığı yer tam olarak tesbit edilemediği zaman, Allah'ın muradını anlamak konusunda hata işlemeye neden olmuştur. Her iki halin neticesinde sahabe dönemindeki tefsirden farklı durumu olan yep yeni bir tefsir zihniyeti ortaya çıkmıştır.

Tabiûn döneminde, bir taraftan Kur'an baştan sonuna kadar âyet âyet tefsir edilirken diğer taraftan da görüş ve iddîaların delillendirilmesi için yahut da istinbat ve istidlâlde bulunurken âyette geçen bazı kelime ve tâbirlerin tavzihine geniş yer verilmiştir. Lügat müfredatının izahı yanında târihi bilgiler, fikhî şerhler, âyet-i kerîmelerden istinbat ve istidlâl yoluyla hüküm çıkarmalar ve gayp âlemini tasvîr mâhiyetinde açıklamaların yapılması da sahabe döneminde fazla görülmeyen, tâbiûna ait tefsir özelliklerindedir.

Şiirle istişhâd metoduyla bâzi lafızları açıklamak, aslen Arapça olmayan ve Kur'anda tesbit edilen kelime ve deyimleri şerh ve izah etmek yine bu devrin tefsirinde görülebilen özelliklerdendir. Bir misal vermek gerekirse, said b. Cübeyr'le Mücâhid'i bu konuda zikredebiliriz :

Said b. Cübeyr, Yusuf Sûresi 72. âyette geçen «SUVA» kelimesinin Fârisî kökenli olduğunu ve acemlerin su içtikleri su taşı manasına geldiğini» (78) ifade etmesi gibi...

76. Yusuf, 12/2.

77. Cerrahoğlu, T. Usulü, s. 240.

78. Taberî, Tefsir, XII/135. (Biz bu «SUVA» kelimesinin aslını Arapça ve Farsça lügatlardan araştırdık. Farsça lügatlarda bu kelimeye rastlayamadık, Arapça lügatlarda da: bu lügat Arauçada kullanıldığı mânalar belirtildikten sonra said b. Cübeyr'den gelen rivâyet aynen nakledilmekte bu kelimenin Fars, kökenli olduğuna dâir başka bir açıklamaya yer

Mücahid de aynı surede geçen «ve'tedet lehunne mütteken» âyetindeki «muttekeen» kelimesinin Habeş lisanında «Mütken» kökünden geldiğini söylemiştir. (79).

Tâbiûn'nun Kur'an'da geçen kıssalarla, manası müphem olan âyetleri tafsilatlı bir tarzda öğrenebilmek için ehl-i kitaptan olan alimlere müracaat ettiği bir hakîkattir. Bu nedenle israiliyyata dair bazı asılsız sözler tefsirlere - bir önceki döneme göre - fazlaca sokulmuştur. (81).

Sahabe döneminde israiliyyata fazla önem verilmediği gibi, tefsirlerde bu bilgilere yere veren ve nakledenler de ancak bu konuda Hz. Peygamberin «İsrail oğullarından rivâyette bulununuz» (82) müsâdesiyle israiliyyattan ne ölçüde rivâyet edileceğini, İslam'ın îtikad ve temel prensiplerine ters düşenlere asla yer vermeyeceklerinin bilinci içerisinde nakilde bulunmuşlardı. Rasullullah'ın: «ehl-i kitabı ne tastik ediniz, ne de yalanlayınız, biz Allah'a ve bize indirilenlere inandık deyiniz.» (83) meâlindeki sözüne son derece riâyet ediyorlardı. Fakat tabîler döneminde aynı ölçü ve dikkatin muhafaza edildiğini söyleyemeyeceğimiz gibi, sınırsız bir vaziyette israiliyyattan nakilde bulunulduğunu söylememiz de mümkün değildir. Bilhassa kâinatın yaratılışı, var oluşun başlangıcı, var olmanın sırları... gibi ilginç konularda İslâm'a sonradan giren Abdullah b. Selam, Ka'b el-Ahbar, Vehb b. Münebbih gibi yahudî bilginlerinin anlattıkları bâza hikâyelere kulak verip, âyetteki bilgilere yakınlığı ölçüsünde benimseyerek, onları da Kur'andanmış gibi nakledenler olmuştur. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi sahabe dönemine göre çok, kendilerinden sonraki müfessirlere göre oldukça az... (84):

---

verilmemektedir. Edindiğimiz kanaat odur ki, Suva' kelimesine aslen Fâris'dir demek mümkün görülmemektedir. (Bkz. el-Ahfeş (el-Avsat) el-İmam Ebu'l-Hasen Sa'îd b. Mes'a ve el-Mucâsî'i el-Belhî el-Basrî (v. 215/830), Maani'l-Kur'an (Mm hakkîk, Dr. Fâris Faiz), Kuveyt, 1981, 11/3675, İbn Maazur, Lisanu'l-Arab, VII/215; ez-Zebidî, Tâ'cu'l-Arûs, V/423; el-Cevherî, es-Sihah, III/1246-1247; Hasan Âmid, Ferhengi, Âmid, Tahran (târihsiz) 5.1347 Hş.

79. Yusuf, 12/31. Bkz. Taberî, Tefsir, XII/112; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 262.

81. Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 248.

82. Buhârî, es-Sahih, K. Enbiya, IV/145.

83. Buhârî, a.g.e., K. Tefsir, V/150.

84. İbn Haldun, Mukaddime, s. 367; ez-Zehebî, et-Tefsir ve'L-Müfessirun, I/169, v.d. Menna', Mebâhis, s. 355; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrailiyyat, Ankara, 1979.

TÂBÎÜNÜN TEFSİRİNİN DEĞERİ

İslâm âlimleri, hakkında, ne Rasulullah'tan ne de sahabilerden herhangi bir delil bulunmayan, doğrudan doğruya tâbîlere âit olan bir tefsirin kabul edilip edilmeyeceği konusunda, genel olarak üç nevi görüş ayrılığı içerisindeyler:

Birinci görüş sâhipleri : her ne kadar tâbîünden olan müfessirler sahabeye talebelik etmiş olsalar da şu sebeplerden dolayı onların re'y ve görüşleri tefsir olarak alınamaz :

a) Tâbîiler, tefsiri doğrudan doğruya Rasulullah'tan almadılar,

b) Âyetlerin nüzulu zamanındaki ahvâl ve karineleri bizzat müşâhede etmediler,

c) Sahabeler hakkında olduğu gibi tâbîiler hakkında da, görüşlerinin hucdet olabileceği konusunda ulemânın ittifakı bulunmamaktadır.

d) Âyette murad edilen mânânın ne olduğu konusunda şahsî re'y ve icthadları zannî olup hata ihtimâli büyüktür.

e) Delil olmayan nassı, yanlışlıkla delil kabul edip istidlâlde hata etmiş olmaları mümkündür.

f) İster iyi niyetle olsun, isterse kötü niyetle, israilliyata fazla önem verip tefsirlerinde kullanmış olmaları gibi sebeplerden dolayı âyetlerle ilgili naklin dışındaki açıklamaları tefsir olarak kabul edilmemelidir. (Bkz. Menno, Mebâhis, s. 339-340; suyutî, el-İtkan II/179; ez-Zehebi, et-Tefsir, I/128-129).

İkinci gurup görüş sâhipleri, müfessirlerin ekserisini oluşturan bu kimseler; tâbîün, her ne kadar Rasulullah'ı görmeyip âyetlerin nâzil olduğu ahvali müşâhede etmemişlerse de Rasulullah'ı gören ve âyetlerin nüzulü döneminde İslâm'la müşerref olan ashab-ı kiramla görüşmüşler. Onlarla sohbet etmiş ve tefsir olarak naklettiklerinin büyük bir kısmını, hatta (bazıları) tamamını sahabilerden almışlardır, derler ve delil olarak ta şunları ileri sürerler:

Mücâhid : «ben Kur'anı baştan sonuna kadar üç defâ ibn Abbas'a arz ettim. Her âyetin sonunda O'nu durduruyor, âyetin nerede ve ne hakkında nâzil olduğunu, nüzul sebebi ve keyfiyetini sorup, âyet hakkında bilgi alıyordum.» (85) demiştir :

85. et-Taberi, Tefsir, I/31; İbn Teymiyye, Mukadime, s. 28; es-Süyûtî, el-İtkan, II/189; ez-Zehebî et-Tefsir, I/105.

İkrime : «ben tefsir olarak ne söylemişsem hepsini İbn Abbas'tan aldım. Tam kırk yıl ilim tahsil ettim. İbn İbn Abbas ayağıma tokmak vurur, bana, « vaziyette Kur'an ve sünneti öğretirdi.» demiş, İbn Abbas da O'nun için : «İkrime benden size neyi naklederse onu tasdik ediniz.» sözüyle O'na güvenilebileceğini ifade etmiştir. (86).

Katâde b. Diâme de : «Kur'an'daki her âyet hakkında mutlaka sahabeden işittiğim birçok bilgilere sahibim.» demiştir. İşte Mücâhid, İkrime ve Katâde'nin açıkça itiraf ettikleri gibi diğer tabîiler de bildikleri Kur'an'ın tefsirini sahabîlerden aldıklarından şüphe edilmemelidir.

Bu ikinci guruptan olan müfessirler başka bir delil olarak ta İmam Ahmet'ten nakledilen iki görüşü ileri sürerler ve : Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayette, o «tabiûndan gelen tefirin kabul edileceğini» söylerken başka bir rivayette de kabul edilmeyeceğini söylemiştir. Böylece Tabiun'un tefsirinin kabul edilemeyeceğini söyleyenler dahi pratikte aynı kanaati devam ettirmemişlerdir, kitaplarında tabiûndan naklettikleri pek çok görüş bunu ortaya koymaktadır.» derler. Böylece tâbiîlerin tefsirini kabul etmeyenlerin, sözleriyle bu tefsiri reddedip, uygulamalarıyla da kabul etmekle çelişkiye düştüklerini iddiâ ederler. (87).

Üçüncü gurup görüş sâhipleri de : «Tabiûna mensup müfessirlerin, üzerinde ittifak ettikleri bir görüşü tefsir olarak almamız bizim için vâciptir (gerekli); ancak icmâ hasıl olmayan görüşlerini, doğru bir te'vil olarak bulursak alırız, değilse, kabul etmek zorunda değiliz» (88) derler. Aynı konuda İmam A'zam Ebû Hanife de : «Rasulullah (SAV) den gelen tefsir, «alâ'r-Re'si ve'L-Ayn» (başım gözüm üstüne), sahabeden gelen ve kendilerine âit olan görüşü ise, alıp almamakta muhayyeriz, tâbiûndan gelen tefsire gelince, onlar da insan biz de-insanız» demiş (89) ve tabiîlerin ittifak etmedikleri görüşün tartışılabilirliğini ifade etmiştir.

İbn Teymiyye de: «tabiûnun, üzerinde icma hasıl olan görüşlerinin huccet olduğundan şüphe edilmemelidir. Fakat ihtilaf hâ-

86. Bkz. s. 9. Ayrıca; ez-Zehabî, a.g.e., I/128.

87. ez-Zerkeşi, el-Burhan, II/158; es-Süyûtî, el-İtkan, II/179; ez-Zehabî, et-Tefsir ve'l-Müfessirin, I/128.

88. ez-Zehabî, a.g.e., I/129; Menna', s. 339.

89. et-Taberî, Tefsir, I/128.

lindeki görüşleri ise ne kendileri için ne de sonrakiler için hucdet olamaz. Bu durumda Kur'an'ın veya sünnetin, o da olmazsa Arabın yaygın lügâtına müracât edilir. Yahut ta sahabenin o konudaki kanaatlerine bakılır.» (90) demiş tâbiûnun, icmâ hasıl olan görüşlerinin kabul edilebileceğini, ihtilâflı görüşlerinin lügât ilmîne havale edilmesini gerektiğini belirtmiştir.

Bu htilaflı görüşleri burada naklettikten sonra diyebilirizki, tabiûnun görüşü, hakkında mutlak sûrette Rasulullah veya sahabeden gelmesi gereken bir nakle ihtiyaç olup re'y ve ictihadda anlaşılması mümkün olmayan konuda ise, bu görüş kabul edilmemelidir. Meselâ Ashab-ı Kehfle ilgili ve Kur'anın açıkladığından fazla olarak anlatılanlar, kıyâmetin zamanı gibi gelecekle ilgili haberler, Hurufu mukattaa... v.b. bu nevidendir.

Hakkında, nakle ihtiyaç duyulmayan bir konuda ilmî gücü kullanarak âyetin siyak ve sibakına uygun, İslâm'ın genel prensiplerine muvafık, aynı zamanda lafızdan da muhtemel olup karînelerin delâlet ettiği tâbiûne âit bir görüşü: a) hakkında icma vâki olmuşsa mutlaka alınmalıdır. b) hakkında tâbiûnun icma vâki olmamışsa, böyle bir tefsiri kabul edip etmemekte muhayyer sayılırız.

İslâm âlimleri nazarında, makbul addedilen te'vil şartlarına uymayan, doğrudan doğruya israilî bilgi ve kanaatten kaynaklanan, sırf'ındî ictihâd olarak belirtilen bir görüş, tâbiûndan da gelse, böyle bir te'vil makbul addedilemez.

TEFSİRDE MEVÂLİNİN ÜSTÜNLÜĞÜ

Tabiûn döneminde yetişmiş olan müfessirlerin mevâlden oluşu iki şekilde izâh edilmektedir: Birincisi, İbn Haldun'un Arapların karakteristik özelliklerinden kaynaklandığını söylediği görüşüdür ki, şöyle özetleyebiliriz: «Araplar, bidâyetten itibaren kendilerinde bedevîlik ve sâdelik (sezâce) hâkim olan bir millettirler. Kur'anda da haber verildiği gibi okuma yazması olmayan (ümî) (92) bir toplumdurlar. İslâm dini geldikten sonra okuyup yazmaya başladılar. Fakat bunu bir te'lif sanatı hâline geti-

90. İbn Teymiyye, Mukaddime, s. 28-29; İbn Kesir, Tefsir, I/15; ez-Zerkanî, Menahil, I/490; es-Süyûtî, a.g.e., II/179; ez-Zehabî, a.g.e., I/129; Menna' a.g.e., s. 340.

92. el-Cuma, 62/2.

remediler. Kur'an ve sünnetten öğrendiklerini hâfızlarında muhafaza edip genellikle ağızdan ağıza naklediyorlardı. Bilhassa Hulefâ-i Raşidîn'den sonraki dönemlerde siyâset ve devlet yönetimine aşırı düşkünlükleri ilim ve san'atla meşgul olmalarına tamâmen engel olmaktaydı. İşte bu sebeplerden dolayı tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve diğer ilimlerle meşgul olmak, kendilerine «a'cemi», «mevâlî» gibi isimler verilen ve Arap olmayan kimselere kalıyordu...» (93) İkincisi de : Kureyşlilerin idâreciliğe fazlaca önem verip ilim, san'at gibi diğer mesleklerle uğraşmayı hakir görmeleri yanında; İslâm dinine giren Arapların dışındaki müslümanların, yeni dinlerini ve onun hükümlerini öğrenmey arzuya sarılmalarını neticesinde müfessirler, tâbiûn döneminde, Arap olmayanların arasından yetişmiştir. (94).

Mücâhid, İkrime, Said b. Cübeyr, Hasen el-Basrî... gibi kölelerin, tefsir ve diğer ilim sahalarında birer otorite olarak yetişmelerine gelince, bu da ilk iki görüşe bağlanabileceği gibi farklı bir görüş olarak da şöyle denilebilir: mevlânın durumu cemiyette çoğu kez efendisinn durumuna bağlıydı. Tüccar olan sahabenin mevlâsının da tüccar, âlim olan sahabenin mevlâsının da âlim olduğu görülmekteydi. Mesela İbn Abbas, sahabenin en büyük müfessiri olarak kölesi İkrime'yi de kendisi gib bir müfessir olarak yetiştirdiği gibi Abdullah b. Ömer mevlâsı Nâfi'yi, Zeyd b. Sâbit Hasen el-Basrî'yi, Hâkim b. Hızam da Muhammed b. Müslim'i kendileri gibi birer ilim adamı olarak yetiştirmişlerdir. (91)

Ayrıca köle olduğu için yönetim kademelerinde bulunma ihtimalinin olmaması, servet sahibi olmadığı için de ticaretle meşgul olma imkânının bulunmaması; İslâm dininin ilme ve ilim adamına verdiği değer ki köleyi efendi makamına, hatta ondan da üste çıkartabiliyor. işte bu durumlar da mevâlinin ilimle meşgul olmasına sebep olmuş olabilir.

Bu dönemde cereyan eden kanlı olaylardan ve yönetimin baskılarından kaçışın da bir kısım köleleri ilimle meşgul olmaya sevk ettiği ve bu hırsıyla Kur'an ve sünnete sarılmış olmaları da mümkündür.

93. İbn Haldun Mukaddime, s. 343-345.

94. Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 239.

91. Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldan, Horasan maddesi, II/354; Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, s. 239.

SONUÇ

Tâbiûn döneminde tefsir, henüz hadis ilminin bablarından bir bab olmaktan çıkamamış ama tedvin hareketiyle birlikte tefsir edilen âyetlerin sayıları artmıştır. «Bir taraftan Kur'an'ın tamamı tefsir edilirken, bir taraftan da görüş ve iddiaların delillendirilmesi maksadıyla âyet içindeki kelime ve tâbirlerin açıklanmasına geniş yer verilerek daha mufassal tefsirler vücuda getirilmiştir. Bunlara ilâveten âyetlerin tefsirinde isrâiliyât dördüncü bir kaynak olarak değer kazanmış, Kur'an kıssalarıyla arasındaki benzerliklerden de faydalanılarak ehl-i kitabın ağızında dolaşan hikâyeler, bâzı Kur'an âyetlerinin tefsirinde kullanılmaya başlamıştır.» (95).

Arap olmayan kavim ve milletlerin İslâme girmesi, ve berâberlerinde getirdikleri İslâm öncesi kültür ve tasavvurlarının tefsirlere aksettirilmesiyle tefsirde yeni bir anlayış ve canlılığın meydana gelmesine ve tefsir ufkunun genişlemesine sebep olmuştur. Ancak bu müsbet yönünün yanısıra gayr-ı İslâmî fikir ve lüzumsuz bilgilerin de tefsirlere sokulmasıyla âyetler hakkında sözler uzamış, bir önceki döneme göre tefsirlere mufassal bir hâl almıştır.

Tâbiûn döneminin özelliğinden kaynaklanan nedenlerle bu devirde Kur'an'a müracâtlar sıklaşmış, istinbat ve istidlâl yoluyla âyetlerden hükümler çıkarma çalışmaları hızlanmış, delillerin serd edilmesi esnâsında görüş ayrılıkları zuhur etmiş... dolayısıyla tefsirde de ihtilâflar başgöstermiştir. Bilhassa Irak medresesinin karkteristik yapısı sebebiyle tâbiûn dönemi, sonraki dönemlerde ortaya çıkan büyük ihtilâfların nüvesi addedilmiştir. Şu kadar var ki, «bu dönemdeki ihtilâflar, tamamen sahabe dönemindeki ihtilâflar nevinden olmasa da, özellikle dördüncü asırdaki bâtil mezheplere bağlılığın neticesinde ortaya çıkan ihtilâflar gibi zararlı ve tehlikeli addedilemezler. Sâdece birbirine yakın ve ibâreden doğan ihtilâflar olarak kabul edilmektedirler.» (96).

Bu dönemde âyetlerin tefsir şekli, sâdece naklî tefsirden ibâret olmayıp aynı zamanda târihî ve fikhî şerhlerle birlikte, yer

95. Prof. Dr. Talât Koçyiğit, Prof. Dr. İsmâil Cerrahoğlu, Kur'an-ı Kerîm Meâl ve Tefsiri, I/43.

96. Bkz. İbn Kesir, Tefsir, I/15; Süyûtî el-Itkan, II/177; Menna' , Mebâhis, s. 340; Cerrahoğlu, Tefsir Usulü,

yer gayp âlemini tasvîr, lâfız ve terkiplerin lügât yönünden izahı, bâzı kelime ve deyimlerin aslının ve Arap dilinde kullanılışının araştırılması, şiirlerle istishâd yoluyla açıklanması mâhiyetinde olup detaylarına inilmeden târihî bilgilerle zaman zaman desteklenmesi şeklindeydi.

Tabîlerin, Rasulullah ve sahâbeden yaptıkları naklî (rivâyet) tefsirin dışında, doğrudan doğruya re'y ve ictihadlarına dayanarak yaptıkları tefsirleri İslâm âlimleri tarafından, şartlarını hâiz bir te'vil olduğu zaman makbûl addedilmiş; üzerinde icma' hasıl olmuşsa alınması vâcib, ihtilâflı ise lügat ilmine başvurulacağı şeklinde değerlendirilmiştir. Bu düşünceden hareketle daha sonraki asırlarda gelen bir kısım müfessirler, «âyetten Allah'ın muradını kesin olarak tesbit imkân ve ihtimâli bulunamayacağı için» sahâbeden sonra «tefsir»in söz konusu olamayacağı; tâbiûn döneminden itibaren Kur'an âyetleri üzerinde yapılan açıklamalara ancak «TE'VİL» adının verilebileceği şeklinde mütalâalar ileri sürmüşler ve yaptıkları çalışmalarına tefsir değil de te'vil adını vermişlerdir: İbn Cerîr et-Taberî'nin Camiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'ân'ı ile İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın bu konuda misâl olarak zikredebiliriz.

Tâbiûn dönemi, tefsirin ilk defa tedvîn ve tasnifine başlangıç dönemi olması hasebiyle ilk önce yazılan tefsir (ihtilâflı olmakla berâber) Rebî' b. Enes'in naklettiği Ebu'l-Âliye'nin tefsiridir. Dahâ sonra sırasıyla Mücâhid b. Cebr, Atâ İbn Ebî Rabah, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin tefsir nüshaları yazılmıştır.» (97) Bunlardan Mücâhid'in tefsiri Abdurrahman ibnu't-Tâhir b. Muhammed es-Sürtî tarafından tahkik edilmiş ve üç cilt hâlinde İslâmabad'da basılmıştır.

97. Geniş bilgi için bakınız : es-Süyûtî, el-Itkan, II/189; M, Şahâne, Tarihu'l-Kur'an, s. 95; Tefsiru Süfyan es-Sevrî, s. 5 : ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirun, I/144.